

I.

A SPELAEUM.

(A SZENTÉLY.)

Az 1882 nyarán közvetlen környezetével, 1883 augusztus 14-ikétől kezdve pedig peribolosával együtt fölászott mithraeumot 0·20—0·80 m. vastagságú földréteg borítja. Az ásítás eredményét, az épen maradt falakat a II. táblán vonalozás különbözteti meg. E falak méretei a következők: II.

I.		III.	
Hosszúság	--- --- --- --- --- 1·20 m.	Külső hosszúság	--- --- --- 6·15 m.
Vastagság	--- --- --- --- --- 1·00 «	Vastagság	--- --- --- --- --- 1·50 «
Magasság	--- --- --- --- --- 0·30 «	Külső magasság	--- --- --- --- --- 1·06 «
		Belső magasság	--- --- --- --- --- 0·76 «
II.		IV.	
Külső hosszúság	--- --- --- --- --- 5·40 m.	Hosszúság	--- --- --- --- --- 8·30 m.
Vastagság	--- --- --- --- --- 1·00 «	Vastagság	--- --- --- --- --- 1·00 «
Külső magasság	--- --- --- --- --- 1·00 «	Külső magasság	--- --- --- --- --- 1·20 «
Belső magasság	--- --- --- --- --- 0·70 «	Belső magasság	--- --- --- --- --- 0·90—0·20 «
V.			
Hosszúság	--- --- --- --- --- 0·10—0·40 m.		
Vastagság	--- --- --- --- --- 1·00 «		
Magasság	--- --- --- --- --- 0·15—0·32 «		

A II—IV. számú falak négyszögű területet fognak be, melynek hossza a II. és IV. sz. fal mentében 3·80 m., szélessége pedig a III. sz. fal és az *a*, *b*-vel jelzett lépcsők hosszában 4·20. S e kised 15·96 □m. területű helyiség volt a templom szentélye.

Az épület tehát oly hiányosan került napfényre, hogy csakis összehasonlítások, számítások és az egyes leletek fekvési helyeinek figyelembe vétele által lehet rekonstruálnunk a substructiót úgy mint a felső építményt. E nagy pusztulás oka, részben a szentélyt leromboló dűhe, az általok támasztott tűz, melynek nyomai a leleteken és megállapíthatók, melynek pusztításáról a megszenesedett, félig égett csontok, az alsó rétegekkel sűrűn vegyült tömördek hamú, kellő fogalmat nyújt, részben pedig, hogy a szentély egész környezete a mult század közepe óta mindig be volt építve, s így kitéve annak, hogy az építkezők a megmaradt falakat vagy eltávolítják, vagy czéljaikhoz idomítják. Még jó szerencse, hogy a román földművelő 0·20 m.-nyinél nagyobb mélységre sohasem rakja le faházacsakájának alapját. Ezen a réven a kiásításig is számos mithraeum lelet került napfényre. Innen származnak talán a C. J. L. III-ik kötetének összes sarmizegetusai föliratai, a nemzeti múzeum Mithra-reliefjei, melyek mint a szabad szemmel végzett egyszerű szemléből meggyőződhettem, szintén a bisztra-völgyi római bányából származó anyagból készültek; a kolozsvári múzeumban lévő domborművek némelyike; a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat tudós elnökének gróf

Kuun Gézának maros-némethii kastélyában lévő gyűjtemény egy darabja; továbbá a dr. J. F. Neigebaur Daciájában a várhelyi leletek között 112., 139., 201. és 203. számmal leírt reliefek is, ha ugyan nem volt Sarmizegetusában is még egy, esetleg több Mithra szentély mint a birodalom nagyobb városaiban hol a S. J. M. hivei tömegesebben voltak, hogysen egy spelæum kielégíthette volna vallási buzgalmokat.

A szentély mint a falak maradványainak alakjából megállapítható, három, illetőleg négy fő részre oszlott: a szentélyre, melyhez két lépcső vezetett; a szentély előtt ennek egész szélességében elnyúló középhelyiségre s a jobb- és baloldalon fekvő, a középhelyiséggel párhuzamosan futó oldalfolyósokra vagy hajókra. Tehát a nagyobb, a szentélylyel együtt négyes, vagy ezt a középhelyiség folytatásának tekintve, hármas fölosztású spelæumok közé tartozott, melyeknek legkiválóbb prototyppei a két heddernheimi¹ és ostiai² a dormageni,³ melyről azonban Dorow oly felületes I t. 1—3. leírást adott, hogy azt lehetetlenség kellően, bármily erős kritikával járjunk is el, fölhasználni. A cultus nagy elterjedtsége azonban arra vall, hogy a birodalom roppant területén ezeken kívül még tömérdek ily építmény volt, de maradványaiknak, a régebbi ásatások alkalmával csak a múzeumokba helyezhető tárgyakra ügyelvén, a fekvést és lelhelyet pedig teljesen figyelmen kívül hagyván, teljesen nyomaveszett. Alig ismerünk tizet, tizenkettőt, holott a biztosságba helyezett reliefek száma, csak a nagyobb gyűjteményekben, megközelíti a négyszázat, pedig a szentélyekben legtöbbször csak egy relief, kettő már ritkábban volt elhelyezve, több emlék még épen gyéren fordult elő egy és ugyanazon helyen, úgy hogy a sarmizegetusai lelet gazdagsága fölül mul minden eddigit.

Összehasonlításaink keretébe tehát csakis a két heddernheimit és ostiait vonhatjuk be, melyekről Habel és Visconti kielégítő rajzokat és leírásokat adtak, bár a méretek pontos följegyzése és minden irányban való megállapítására ők sem ügyeltek annyira, mint a dolog fontossága megkíváná.

Habel a következőleg írja le expeditiójának eredményét.⁴

A század harmadik évtizedében egy szegény földművelő kincskeresés közben Heddernheim mellett — saját telkén — a föld alatt csekély mélységben falakra bukkanván, kutatni kezdé az építményt, titkon éjjelenként, de titka mégis nagyhamar köztudomású lön, s a nassauai történelmi és régészeti társulat kellő segédeszközökkel ellátva, F. G. Habelt küldé ki annak fölásatására. A vállalatot siker koronázta, mert két Mithra sacerarium substructiója és számos emlék került napvilágra.

A templom⁵ hosszúkás négyszög. Hossza a szentély külső falától számítva a bejáratig I. 14 m., szélessége pedig az oldalfalakkal együtt 7·5 m. A falak vastagsága 0·40 m., míg a szentélyé 0·51 m. A belső részt két, egyenkint 0·40 m. széles hosszfal (*k*, *l*) választá el olyformán, hogy mindkét oldalon 1·13 m. széles tér támadt, melyen keresztül az 1·5 m. széles oldalhelyiségekbe (*E*) lehetett jutni. E két keskeny hajó között van 3·2 m. széles, 10·2 m. hosszú főhajó, melynek talaja 0·61 m.-rel volt mélyebb mint az oldalhelyiségeké. E kisdud vestibulumból három lépcső vezetett a középhelyiségbe. A középhajót a szentély (*G*) zárta be, annak egész szélességében, mint teljesen magán álló, kifelé irányított építmény foglalva tért: mélysége 1·2 m. E szentélyhez két lépcső vezetett.

A templom közvetlen közelében az ásatás alkalmával három üregre talált Habel.

A kutatásnál legelőször «*K*»-val jelöltre akadtak, melynek nyílása 1·64 m. hosszú és színül-

¹ LAJARD: Recherches sur le culte de Mithra pl. CVI. F. G. HABEL: Die Mithras-Tempel in den römischen Ruinen bei Heddernheim IV. és V. tábla. Annalen des Vereins für Nassauische Alterthumskunde und Geschichtsforschung. I. k. Wiesbaden 1830.

² C. L. VISCONTI: Del Mitreo annesso alle terme Ostiensi di Atonino Pio. Tav. K. Annali dell' istituto di corrispondenza archeologica. 36-dik kötet 1864. E három szentély egyenlő mértékkel I. tábla 1—3.

³ LAJARD pl. CVII.

⁴ HABEL u. o. 161—196. l.

⁵ L. I. t.

tig meg volt telve égési maradványokkal. Oldalait agyagréteg borítá, mely csak 6·40 m. mélységben szűnt meg, szilárd kemény réteg következtén tovább. Itt összeszorult terjedelme az északi oldalon 1·21 m., a nyugotin pedig 1·06 m.-re. A további ásások a kavicsréteg alatt még 4·49 m. mélységet igazoltak, a nélkül, hogy az üreg feneké elérhető lett volna. Egész eddig az üreg tölteléke edény és téglatöredékek, vakolat, szén, csont és hamuból állott vegyesen. A mélységben még a legfinomabb csontok is épen maradtak, így egy kakas vékonyka sarkantyúcsontja, és sarkantus láb-szára. Sok fog is találtatott, többi között egy föltűnő nagyságú vaddisznó fog, melynek vége lyukas lévén, valószínűen talismánul szolgált. Sok edény is került napfényre, részben töredékesen, de még mindig összeállítható állapotban; — a legtöbb hamvveder vagy könnykorsó volt. Valószínű azonban — mondja Habel — hogy ezen edények nem voltak urnák, vagy hamvtartók, hanem a házi életben folyadékok eltartására használtattak. Előkerült még egy 0·15 m. nyílású vasedény is oxidált állapotban, néhány rozsdás ércdarab és fölismerhetetlen nyomású érem. A legjobban megmaradt még egy kis lazulköves bronzgyűrűcske, melybe Hermes volt vésve. Érdekes, hogy az üreg szögletei félkör alakban, még be voltak mélyítve a talajba. Vajjon e 0·15—0·17 m. mélységű bevágások, nem arra szolgáltak-e, hogy azokba gerendákat illesztve, és ezekre deszkákat szegezve megakadályozzák az üreg beomlását? Hogy miért nem használtak inkább falat e célra, az kideríthetetlen, mert nincsen semmi nyoma, az pedig nem valószínű, hogy a későbbi elpusztításnál távolították volna el onnan a köveket. Csak fával volt burkolva eredetileg az üreg belseje, melyet vagy a tűz emésztett el, vagy évszázadok alatt az idő. A faburkolat mellett bizonyít még az is, hogy az üreg oldalai 0·15—0·30 m. vastagságú agyagréteggel voltak bevonva, hogy a deszka falat megóvják a nedvességtől.

Az üreg mélyítése alkalmával a jobboldalon, a nyugoti falon, még egy 1·06 m. széles égési sáv tünt föl, mely azonban a fölszín alatt 5·49 m.-re megszűnik. Kezdetben úgy látszott, mintha itt földalatti folyosó nyílnék, mely az előbbi üreggel összefügg, s a templom felé irányulása mintha még inkább megerősítette volna e föltevést. A kiásás azonban kideríté, hogy ez (*J*) csak egy kissé oldalra tolt második üreg, melynek falai az előbbivel parallel haladnak. Ez is mint az előbbi hamuval és edény töredékekkel volt telve. Berendezése teljesen azonos, csak hogy a szögleteken nincsenek bevágások. Hogy a föld s a benne levő kövek, könnyebben kivihetők legyenek, a déli falon lépcsőket vágtak. S a mint az oldalt 0·86 m.-re kimélyíték, előkerült a harmadik üreg is (*H*), melyet 0·90 m. vastag agyag réteg választott el a más kettőtől. Berendezése az előbbiekével teljesen azonos.

A tél szakítá meg a további kutatást, mielőtt az üreg fenekét elérhették volna. Lenn még nagy kőcsoportok voltak, melyeken még ott volt a vakolat is. Valószínű, hogy ezek a templom lerombolása alkalmával hanyattak ide.

Habel nem tudja kideríteni, hogy mi lehet ezen üregek célja. Ha csak egy volna, még kútnak gondolhatnók, mondja, de mire való lenne ekkor három egymás mellett. Más volt tehát a cél. Valószínűleg a mysteriumoknál használták azokat.

A templom szomszédságában, 4·57 m.-re még egy más épület alapjai is kerültek elő, melyben — mint ez a templom és üregek közelségéből gyanítható, valószínűleg a papok laktak.

E szentélytől nyugatra 146·7 m. távolságban földözöttetett föl a második Mithra sacrarium. A 0·4 m. vastag körfalak (*a, b, c, d.*) hosszúkás négyszöget képeztek, melynek hossza a voltaképi templom bejáratig (*a*) 13·2, szélessége 6·6 m. az előbbi tehát rövidebb, de szélesebb. Az oldalhelyiségek 1·4 m. a középhajó pedig, melybe három lépcső vezetett 2·4 m. szélesek. Építkezési tekintetben, s a berendezést illetőleg, csak a sacrarium mutat eltéréseket. A szentély ugyanis, eltérőleg az előbbi templomtól épen olyan széles volt, mint a három hajó együttvéve, s a középhelyiség torkolatával átellenben, hátsó része kifelé rugó tódítással volt ellátva, melynek mélysége 0·9 szélessége pedig 2·4 m. rézsut futó oldalokkal, s belsejét három lépcsőzetű emelvény tölté be. A szentélybe két lépcső vezet, s mélysége 1·65 m. A szentély falai mellett 0·35 m. széles pad volt, melynek folytatása benyúlt az oldalcellákba (*p. q.*) E padok, előrészők a bejárat felé lévén pusztulva, hosszúságát nem lehetett meghatározni. Hogy a másik templomban is voltak-e ilyen ülőhelyek, azt nem lehetett

kideríteni. A templom bejárata — hossza 3·5, szélessége 1·3 m. — pinczetorokszerű s hét lépcsőn jutottak a hívek a szenthely belsejébe.

Az nem lévén valószínű, hogy a lépcsőház födetlen lett volna, vagy hogy horizontális ajtó zárta el, az épület «*v*, *w*»-nél még nem lehetett befejezve, külső homlokzatának, legalább is a bemenetig kellett nyúlnia. A kutatás kideríté, hogy a fal csakugyan megvolt, mert előkerült 0·70 m. vastag körfala, mely mindkét oldalon hozzácsatlakozott *v*, *w*-nél az oldalczellák külfalához, s ezeknek hosszirányában futva tovább, *b*, *c*-nél derékszögű keresztfallal zárodott. A csak 0·68 m.-re helyezett alap, s az a körülmény, hogy jóval szélesebb volt mint a többi fal, s hogy sehol sem volt rajta ajtónyílás, arra enged következtetnünk, hogy e fal, oszlopcsarnok alapja volt. A föltevést bizonyító oszlopok ugyan nem kerültek elő, de ezeknek eltűnése könnyen megmagyarázható onnan, hogy azok legközelebb lévén a fölszínhez, az ekevas, és emberi kezek pusztításainak leginkább ki voltak téve. Most a kérdés vár még eldöntésre, hogy meddig ért a porticus? Ha az oszlopokat *v*, *w*-ig gondoljuk fölállítva, úgy a keskeny lépcső zavarólag hat, ha pedig az oldalokat zárjuk el a lépcsőkig ($\alpha-\beta$) úgy azok mellett két zárt helyiség fog keletkezni, melyeknek bejáratai nem épen emelnék az épület külsejének előnyét, míg ellenben ha a záró falakat *x—y*-nál képzeljük elhelyezve, úgy egyszerre megszünt minden inconvenientia. Ekkor *Z*-nél a templom méreteihez illő ajtót helyezhetünk el, melyen keresztül épen úgy mint a templomban kis előcsarnokba jutunk (*B*), melyben a három kis ajtó többé nem tűnik föl. A porticusra (*A*) még mindig elég hely maradt, s ekkor az oszlopok elosztásánál a harmadiknak fele *x*, *y*-nél épen ott éri a falat, hol a templom előrésze a porticustól elválasztatik. A porticus tetőzetét, figyelembe véve a csarnok nagyságát valószínűleg 12 oszlop tartotta. Hogy a templom belseje volt-e oszlopokkal diszítve, az nem határozható meg.

A másik Mithra templomnál ily csarnok oszlopaít nem lehetett egész bizonyossággal constataálni, — de nagyon valószínű, hogy ott is meg volt az, az épület nagyságához illő méretekkel. ¹

1. 3. Az ostiai spelaeum három részre osztott, s a szentély által bezárt oblongum, melyben a magasabban fekvő sanctuariumhoz három lépcső vezet. A szentély itt is mint a hedderneimi I. templomban épen oly széles mint a középhajó (2·5 m.) s mindkét oldalon 0·50 m. széles fal fogja be. De míg ott a szentély apsis szerűen kirug, itt a templom oldalfalai egész a hátulso falig meg valának hosszabbítva, s így mind két oldalon keskeny folyosók voltak, melyek a középhajóba vezettek. ² E jelenség abból magyarázható, hogy a templom saját hátfal nélkül volt Antoninus Pius pompás fürdőjéhez támasztva, s a jobboldalon lévő kised folyosóból kivezető ajtó, egyenesen a fürdő palæstrájának oszlopcsarnokába nyílt. Az oldalhajók itt emelényszerűek voltak (1·25 m. szélesek) melyekre három lépcső vezet föl. ³ Föltűnő, hogy a templom ajtaja nincsen a középre helyezve, hanem balra fekszik. Visconti ezen aránytalanságot annak tulajdonítja, hogy a templom elé helyezett kised szobácskát, melyben az antistes loci lakott, ⁴ akarák kellően elhelyezni; s így kénytelenek voltak véteni a symmetria ellen. Előcsarnok nem volt.

A két hedderneimi és ostiai szentély méreteit összehasonlítva, oly fölöttő analogiákat találunk, s a méretek egymáshoz való viszonyainak oly föltűnő egybehangzása constataálható, hogy föl kell tételeznünk, mikép a szentélyeket csak meghatározott szabályok szerint építék. Ezt annál bátrabban hangsúlyozhatjuk, mivel ez analogiák egymástól oly távol mint Hedderneim és Ostia merülnek föl, mivel ily távolságokban az esetlegesség, a véletlen lehetősége majdnem teljesen ki van zárva. És ha ez így van, akkor megkísérhetjük a sarmizegetusai szentély substructiójának helyre állítását, a nélkül, hogy merészséget követnénk el.

Lássuk a részleteket:

¹ V. ö. HABEL 161—196.

² VISCONTI 172, 173.

³ VISCONTI 157.

⁴ VISCONTI 159.

A heddernheimi I. szentély középhelyiségének szélessége	...	3·2 m.
" I. " oldalhelyiségének	" ...	1·5 "
" II. " középhelyiségének	" ...	2·4 "
" II. " oldalhelyiségének	" ...	1·4 "
Az ostiai szentély középhelyiségének szélessége	...	2·6 "
" " " oldalhelyiségének	" ...	1·25 "

a középhajó szélessége tehát megközelítőleg, az oldalhajók szélességének kétszerese, és pedig Heddernheim I. $1 : 2·13$; Heddernheim II. $1 : 1·71$; Ostia $1 : 2·08$. E három adatból a közeparányos: $2·13 + 1·71 + 2·08 = 5·92 : 3 = 1·97$ s ez még inkább megerősíti állításunkat, hogy a középhajó körülbelül mindig akkora mint a két oldalfolyosó együttvéve. Így megkísérthetjük e viszony alkalmazását a várhelyi szentélyre is:

Heddernheim I.	...	$3·2 : 1·5 = 4·2 : \times = 1·96$ m.
" II.	...	$2·4 : 1·4 = 4·2 : \times = 2·41$ "
Ostia	...	$2·6 : 1·25 = 4·2 : \times = 2·01$ "

E három adat $1·96 + 2·41 + 2·01$ közép száma $6·38 : 3 = 2·12$, mely a várhelyi oldalfolyosók valószínű szélességét mutatja.

Ismerve ezen adatokat, ismerjük a várhelyi szentély egész szélességét is ha összeadjuk a következő tényezőket:

1. A jobboldali hajó	...	2·12 m.
2. A baloldali hajó	...	2·12 "
3. A középhajó	...	4·20 "
4. A négy fal vastagsága	...	4·00 "

Tehát a templom egész szélessége ... 12·44 m.

Ugyanezen szabályosságot észleljük a templom hosszúságának — a szentély és hajók, a bejárat nélkül — meghatározásánál; ez körülbelül a szélesség kétszeresének felel meg:

A heddernheimi I. templom szélessége	7·6 m.	} tehát a szélesség és hosszúságnak egymáshoz való aránya: $1 : 1·86$.
" I. " hossza	14·2 "	
" II. " szélessége	6·6 m.	
" II. " hosszasága	13·2 "	
Az ostiai templom szélessége	5·7 m.	} az arány tehát: $1 : 2$.
" " hossza	14·1 "	

melynek összevetéséből $1·86 + 2 + 2·47 = 6·33 : 3 = 2·11$ kerül ki, tehát a szélesség és hosszúság körülbelül úgy aránylanak egymáshoz mint $1 : 2$.

A sarmizegetusai templom valószínű hosszát tehát szintén meghatározhatjuk:

Heddernheim I.	...	$7·6 : 14·2 = 12·44 : \times = 23·24$ m.
" II.	...	$6·6 : 13·2 = 12·44 : \times = 24·88$ "
Ostia	...	$5·7 : 14·1 = 12·44 : \times = 30·75$ "
Heddernheim I. a szélesség és hosszúság aránya tehát	...	$1 : 1·86$.
" II. " " " " " " "	...	$1 : 2$.
Ostia a szélesség és hosszúság aránya tehát	...	$1 : 2·47$.

A várhelyi szentélyre nyert három adat összevetéséből $23·24 + 24·88 + 30·75 = 78·87 : 3 = 26·29$ m. hosszúságot kapunk — tehát ismét $2·11$ a viszonykifevője.

A bejárat hosszát ugyanily módon határozhatjuk meg:

Heddernheim I. bejárat hossza	...	3·6 m.
" II. " " "	...	3·5 m.;

az arányosítás a következő lesz:

$$14.1 : 3.6 = 26.29 : \times = 6.28 \text{ m.}$$

$$13.2 : 3.5 = 26.29 : \times = 6.21 \text{ m. e két adat közép száma}$$

$6.28 + 6.21 = 12.49 : 2 = 6.24 \text{ m.}$, tehát a bejárat hossza a heddernheimi analógiák alapján.

A bejárat szélessége: Heddernheim I. 1.1 m.

„ „ „ II. 1.3 m.

$$\text{lesz tehát: } 1.1 : 3.5 = 6.24 : \times = 1.61$$

$$1.3 : 3.6 = 6.24 : \times = 2.04, \text{ ezen adatokból a középarányos: } 1.61 + 2.04 = 3.65 : 2 = 1.82 \text{ m.}$$

a templom bejárata tehát elég kényelmes volt.

A középhajó hosszát, hozzávetőleg szintén meghatározhatjuk az analógiák alapján:

A heddernheimi I. templom oldalhajójának hossza 11.6 m.

„ I. „ középhajójának „ 10.2 „

„ II. „ oldalhajójának „ 10.5 „

„ II. „ középhajójának „ 8.8 „

Az ostiai templom oldalhajójának hossza 10.6 „

„ „ középhajójának „ 9.4 „

Sarmizegetusában pedig

az eddigi számítások alapján az oldalhajó hossza 20.5 „

az arányosságot alkalmazva tehát lesz:

$$11.6 : 10.2 = 20.5 : \times = 18.01 \text{ m.}$$

$$10.5 : 8.8 = 20.5 : \times = 17.18 \text{ „}$$

$$11.8 : 9.6 = 20.5 : \times = 16.68 \text{ „ a három eredmény középaránya}$$

tehát $18.01 + 17.18 + 16.68 = 51.87 : 3 = 17.29 \text{ m.}$ -nyi hosszúságban nyúlt el tehát a középhajó a szentély előtt. A kisdéd, a középhajó nyílása, és a bejárat legalsó lépcsője között elterülő vestibulum ilyformán 3.1 m. széles volt.

Ha a várhelyi szentély eme rekonstrukciója elfogadható, úgy hozzá kell még gondolnunk az előcsarnokot is, a templomhoz illő nagyságban. A heddernheimi előcsarnokok hosszúságban úgy aránylottak az épület törzséhez, mint 1 : 1.43 és 1 : 1.47. Ily méretű porticus egykori létezését, Várhelyen is föltételezhetjük. Az arányosítás a következő eredményeket adja:

A heddernheimi I. templom előcsarnoka hosszúsága 9.5 m.

„ II. „ „ „ „ 9.2 „

$$\text{tehát: } 14.1 : 9.5 = 26.29 : \times = 17.65 \text{ m.}$$

$$13.2 : 9.2 = 26.29 : \times = 18.24 \text{ „}$$

E két adat $17.65 + 18.24 = 35.89 : 2 = 17.94 \text{ m.}$ a várhelyi sanctuarium előcsarnokának egész hosszúsága.

A templom egész hossza tehát $26.29 + 27.94 = 44.23 \text{ m.}$ volt, kétszer nagyobb tehát mint a heddernheimi vagy ostiai szentélyek bármelyike.

- I. 4. E rekonstrukció valószínű voltát az analógiákon kívül, megerősíti még némely más érv is. Így a gross-krotzenburgi egyhajójú szentély, melynek hossza 10.5 m. míg szélessége 2.5. * Ha odagondoljuk a két oldalhajót a heddernheimi, ostiai vagy sarmizegetusai méretekkkel, úgy még 2.5 m. szélességet nyerünk, a templom egész hosszúsága felének megfelelőt, — így e kicsinyke szentély negatív úton bizonyítja a kockázatos föltevést, hogy a három hajójú templomok még egyszer oly hosszúak mint szélesek, míg az egy csarnokból álló szentélyek hossza, négyszeresen haladja fölül a szélességet.

Az egyes leletek fekvése már positivebb bizonyítékokat szolgáltat a rekonstrukció érdekében.

*) Dr. G. WOLFF: Das Mithrasheiligtum. Zeitschrift des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde. Neue Folge. VIII. Supplement. Kassel 1882. 30. l.

Az ásás alkalmával a szentély nyugtá a legkevesebb zsákmányt, az lévén leginkább kitéve a pusztításnak s talán a tulajdonos kutatásainak is, ki már 1879-ben kiásta a két lépcsőt (91—92) egy közeli falú jegyzőjének árusítva el azokat, 1881 nyarának végén pedig palánkkal óhajtván telkének egy részét elkeríteni, midőn a czövekeknek gödröket ásott, faltöredékekre talált, majd tovább kutatva föltárta az egész *v, w* betűkkel jelzett területet, mindenhol kitakarítva alapjaikkal együtt a falakat, s megtalálva a templom legszebb oltárát, egy hatalmas reliefnek felső bal töredékét (114. sz.) a főreliefet három részre zuzottan, 48 db. kisebb töredéket, lámpa és egyéb cseréprészeket. A további kutatás megakadályoztatván, a többi leletek fekhelyét jegyzékbe vehettük a lehető pontossággal. A legfontosabb fekvéssel a 13—15 számú pontokat elfoglaló fáklyások bírtak, mert helyzetökkel igazolni látszanak, hogy a hosszhelyiségeket egymástól elkülönítő falak csakugyan *b—c*-ig nyultak; a 41-gyel jelölt ponton fölszínre került kapusarok pedig a templom bejáratának helyzetére vet kellő világot; a 25—33 számú oszloptöredékek, oszlopfők és aljak, a templom helyiségeinek berendezését illusztrálják, míg a 34—38 pontokon napvilágot látott nagyobb oszloptöredékek a porticus egykori létezése mellett bizonyítanak, a 39-czel jelzett helyen talált oltár pedig az előcsarnok föltételezett hosszát látszik igazolni.

A szentély fekvési helye délről éjszakketel felé lejtősödéssel bírván, a sanctuarium és az oldalhajók alapfalait délnyugot felé meglehetősen mélységre helyezék 0·90 m.-re, míg a bejárat felé haladva az építők, mindinkább a természetes fölszín felé közeledtek, úgy hogy a porticusnak már igen csekély, alig néhány cm. mélységűek lehettek alapjai. S ez a körülmény és a közelben folytatott modern építkezések, könnyen elgondolhatóvá teszik a falak eltűnését, s azt hogy a templom peribolosában alig fordultak elő leletek.

A szentély falainak anyagát a közvetlenül mellette folydogáló hobiczai patak hömpöly kövei szolgáltatták, melyeket meglehetősen összevisszaságban használtak föl, kicsinyt, nagyot vegyítve, még arra sem ügyelve, hogy az alapokat a nagyobbakból készítsék. A falak ragasztéka, apró kavicsos és sok földdel vegyített mész, mely nem igen nagy szilárdságot adhatott a patak, néha rohanó sebességű, árja által egészen kisimított köveknek. Elhamarkodott, kevés költséggel, gyorsan épült volt az egész szentély, épen nem méltóan a romjai között talált sok becses emlékekhez.

A födélzet reconstruálására némi fölvilágosítást vagy legalább indiciumot ad a tömérdek födél, párkány és bolthajtás-téglatöredék, mely a sanctuarium bensejében, a leletekkel vegyesen, és a peribolosban elszórva, vegyesen találtatott igen váltakozó mélységben, de mindig a relief leletek fölött, úgy hogy azt kell föltételeznünk, mikép a födélzet leszakadva temetett mindent maga alá, midőn a szentély lerombolói a templom belsejében már mindent összetörtek, zuztak.

A bolthajtás-téglatöredékek nagy tömege, arra enged következtetnünk, hogy a templom boltozva volt, hogy dongabolt képezte a födélzetet. De vajjon egy boltozat alá foglaltatott-e egész szélességében? E kérdésre már nehezebb teljesen bebizonyítható feleletet adni. Én nem tartom valószínűnek mert a rendkívül nehéz, szilárd 0·37 m. hosszú téglából készült 12·44 m. átmérőjű boltot alig bírták volna meg a hömpölykövekből készült, rosz mésszszel kötött falak megtartani. Három boltív födte tehát valószínűleg a templomot, a legnagyobb átmérőjű a sanctuariumot és főhajót, a kisebbek az oldalhajókat egész a vestibulumig, melyet keresztbolt alá fogva borítottak be. A sanctuarium boltozatát ugyanannak oldalfalai, a középhajóját a 0·60 m. magasnak föltételezhető válaszfalakra állított oszlopok tarták, és valószínűleg a még közéjük épített támaszfalak, ellenkező esetben igen sűrűn állítottaknak kell képzelnünk az oszlopokat, mivel a közép és oldalívek terhének felét-felét kellett volna viselniök. A vestibulum ívét pedig *d, e* falra és *b, c* pontokra támaszták. II. Ily formán a bejárat fölé külön födélzetet kell képzelnünk, valószínűleg ismét boltozatot, mely aztán az *a, a* helyiségeket is födte. A boltokra helyezett ezután a tulajdonképi tető, mely a templom jelentékeny szélességénél fogva valószínűleg igen csekély magasságú lehetett. E tető úgy látszik téglával volt födve, erre vall a megszámlálhatatlan mennyiségben előkerült födeltégla-töredék. E födélzet folytatása borítá kétségtelenül az előcsarnokot is, melynek sekély alapja, vékony oszlopai

alig viselhettek volna nagyobb súlyt a gerendákra fektetett téglafödélnek, már magában is elég nagy terhénél.

Az épületnek tehát alig lehetett előnyös külseje. Hosszú, keskeny volta idegenszerűen hathatott a symmetriához szokott, és hátulsó részének részben földalatti voltával pedig, a derült nyílt épületekhez szokott szemre. S a mellette folydogáló patak és a köréje ültetett szent berek, legföljebb csak enyhíték, de semmi esetre sem enyésztheték el az első látásra szerzett benyomás komorságát.

Hogy a templom milyen magas lehetett, arra lehetetlenség felelnünk. A sziklába vésett, sziklafalakhoz támasztott, vagy egészen földalatti építmények nyujtanának ugyan némi hypotheticus alapot, de ezek teljesen más jellegűek lévén, következtetésünk igen ingatag lenne.

A három hajós templomoknál az oldalhajók, a vestibulum s a szentély padlata mindig egy nibeában lévén,¹ Sarmizegetusában is így kellett lenniök, s az oldalhajók vagy föl voltak töltve a kellő magasságra, vagy pedig a vestibulum talajáig érő deszkázattal ellátva, hogy az ájtatosságban résztvevő hivek ott némi kényelmet élvezhessenek, úgy mint a rákosi mithraeumban, Ostiában vagy Rómában. Ellenkező esetben, — ha el voltak rekesztve azok a középhelyiségtől, úgy nem lenne semmi céljuk. Arra aligha épültek e hosszú helyiségek, hogy sötétben tátongjanak, használatlanul. A publicum telepedett oda, elfoglalva a vestibulumot is, és valószínűleg a középhajónak egy részét, különösen Sarmizegetusában, hol a gyámfalak akadályozták a végzett mysteriumok láthatását.

Mithrának e szenthelye kétségtelenül csak oly sötét lévén mint a többi, lámpákkal kellett kivilágítani, midőn a jámbor hivek összegyűltek, hogy lelköket és szívöket fölemeljék a legyőzhetetlenhez.

A falak belülről vörösre voltak festve, csak a szentély falainak alsó része volt 0·60 m. magasságig a hosszoldalokon tiz, a széles oldalon tizenkét, négyszögű, egymástól sötétkék harántvonallal elkülönített, vörös alapra festett kék, kigyózó, egymásba folyó, sötétkék sávokkal díszítve. A padlat szilárd, 0·05 m. vastagságú, cement burkolat volt. Hogy a többi részek mily anyaggal voltak padolva, lehetetlen kideríteni. Azokra alig pazaroltak ily költséget.

A sanctuarium hátsó falához volt illesztve kellő magasságú alapon a főrelief, s ez volt talán az egyetlen tárgy, mely elhelyezést talált benne. A sanctuarium a templom többi részétől valószínűleg függöny által volt elválasztva úgy mint Rómában hol M. Ulp. Maximus praepositus tabellariorum a szentélynek oltárt, függönyöket (Bela = vela) és isteni jelvényeket adományoz.² E szokás általános volt a pogányvilágban, különösen keleten, s a görög-keleti keresztényeknél még ma is gyakorlatban van.

Közvetlenül a szentélybe vezető lépcső elé volt helyezve a hatalmas oltár, melyen a pater patratu a szent cselekményeket végezte. A többi reliefek talán a középhajóban voltak, a fal mellé támogatva, mint Rákoson. A két, à jour faragott Mithraszobor a bikafej és scorpioval, a hajókat elválasztó falak élén a bemenők felé fordulva állott. Végül az előcsarnokban egy a szokásos dedicatióval ellátott ara votiva figyelmezteté a belépőt, hogy S. I. M. szentélyében van.

A templom sejtelmes homálya, melyet a pislogó mécsek nem tudtak eloszlatni, a hosszú nyomasztó helyiségek, a papok mormogása, a titkos mysteriumok, a homályt még növelni látszó komor vörös szín, a szintén vörösre festett, izgalmas jelenetet ábrázoló reliefek, mély benyomást tehettek az isteni szolgálatban résztvevőkre, s rejtélyességök által elég vonzót arra, hogy örök hivei maradjanak Mithrának.

A hedderneimi szentélyek bejáratától jobbra, balra Habel a bemenet hosszának megfelelő

¹ Hedderneim I. és II. T. HABEL id. h. Ostia III. T., Róma C. J. L. VI. 748.

² C. J. L. VI. 746.

kis helyiségeket föltételez, melyek a mysteriumok ezéjaira szolgáltak, vagy pedig a papok lakásai lettek volna. Visconti ugyanezt constatálta Ostiában, az antistes loci lakásának mondván azt, mert a napi életre szükséges czikkek, többi között egy kemence maradványait találta ott, jóllehet a fülkében levő Silvanus-kép¹ az ellenkezőt látszik bizonyítani. Silvanus tiszteletére emelt kápolnácska volt ez a helyiség, mert Silvanus azon istenségek közé tartozott, melyeket a második században már bevontak Mithra eszmekörébe. A heddernheimi I. szentélyben is találtak egy Mercuriust,² de Habel nem jegyzi föl, hogy mely ponton került elő, mert ha a föltételezett kised ezellák valamelyikének területén történt, úgy tiszteletét Mithra mellett külön kápolnácskában épen úgy cultiválhatták, mint Silvanusét Ostiában. Így föltételezhetők azok a sarmizegetusai szentélyben is, részben hogy egy mellék isteni tisztelet ezéjaira szolgáljanak, részben, hogy az isteni szolgálathoz szükséges anyagszerkeket, eszközöket stb. ott tartásák, mint sekrestyékben. De föltételezhetők építészeti szempontból is, mert ez által elfödték a templomnak pinczatorokszerű bejáratát. Így ugyan a három ajtó oly keskeny helyen nem épen volt jóhatásu, de ha eléjük kellő távolságban a porticus egész szélességében egy falat képzelünk, melynek közepén a kapu van, úgy maszkirozva van a három dísztelen nyílás és a templom külseje nyer csinosságban.

Hogy a templom mély fekvése által külsőleg is mennyiben volt spelæum jellegű, azt nem lehet megállapítanunk, mert közelben sem római útvonalat, sem más épületet nem constatálhattunk.

A heddernheimiekhez hasonló üregeknek, melyekben valószínűleg, a cultus későbbi éveiben oly fontos tauroboliumokat és crioboliumokat hajták végre, nem sikerült nyomára jutnunk.

A mithraeumok világtáji irányát az eddig ismert adatok szerint, rendesen a helyi viszonyok határozzák meg, s ez igen föltűnő jelenség oly cultusban, melyben annyi az astralis jellegű vonás. E föltűnő rendellenesség kétségtelenül abban leli magyarázatát, hogy kezdetben a természetes barlangokat használván szent helyekül, azokat úgy kellett elfoglalni, a mint kapták, később pedig, megtartván az építkezéseknél a barlangi jelleget, úgy rendezkedtek be, a mint a szent helyeknek leginkább megadhaták a spelæumszerű külsőt. Innen van, hogy az eddig ismert mithraeumokra, nem igen alkalmazhatók a görögök és rómaiak tájolási szabályai, melyek mint cultusaik folyamányai voltak gyakorlatban. Lajard szerint a Mithra-templomok bejáratai éjszakra, kijáratai pedig délre fekszenek, s észlelete helyességének igazolására megemlíti a capitoliumi barlangot és a persepolisi nagy porticust.³ Visconti ennek alapján koczkaztatja azon állítást, hogy az ostiai spelæum bejárata és tájolása nem felel meg a perzsa szokásokból fejlett és az ismert spelæumok orientálása alkalmával követett gyakorlatnak, mert a szentély nem éjszakra nyílik.⁴ Az ostiai templom fekvése tehát ellentmond a Visconti által is elfogadhatónak nyilvánított Lajard-féle szabálynak, de ellentmondanak a Lajard mint Visconti által közlött heddernheimi mithraeumok is, melyek D.-D.-Ny. felől irányítvák É.-É.-K.-nek. D.-D.-K.-nek fekvő bejárással. pedig semmi helyi körülmény sem akadályozta a Lajard által fölismerni vélt orientálási szabály érvényesítését. A gross-krotzenburgi spelæum is D.-D.-K.-i irányú lévén,⁵ még inkább mondhatnók, hogy a szenthelyek építése alkalmával a délnek való irányítást kedvelték, s az ostiai templom elhelyezése sem mondana ellent e hypothesisnek. A várhelyi szentély építői már inkább közeledtek Lajard szabályához, mert a bejárat éjszakkéltre nyílik, s a templom hossz tengelye déltől éjszak felé, keleti irányban csak 40°-nyi elhajlást mutatván, a bejárat meglehetősen éjszakai irányú. Tájolási szabályokat tehát az eddig ismert adatok alapján alig állíthatunk föl. Később talán sikerülni fog.

¹ VISCONTI: Tav. L. M.

² HABEL: VI. 2.

³ LAJARD: Nouvelles observations sur le grand-bas-relief mithriaque de la collection Borghèse, actuellement au musée Royal de Paris. 12-ik l.

⁴ VISCONTI: 159. l.

⁵ WOLFF: id. h. 91. l.

Vitruvius szerint «si nulla ratio impedierit liberaque fuerit potestas ædis», s a templom nyugoti irányban építendő; majd így folytatja: «sin autem loci natura interpellavit, tunc convertendæ sunt earum ædium constitutiones, utiquam plurima pars mœnium e templis deorum conspiciatur. Item si secundum flumina ædes sacræ fient, ita uti Aegypto circa Nilum, ad fluminis ripas videntur spectare debere» ezt megtevék az építők, s a szentélyt a hobiczai patak mentében, folyásának irányában emelték a S. I. M.-nak.

Ezzel áttérhetek az emlékek ismertetésére.